

תוכן העניינים

יא	פתח דבר
	מבוא
1	פתיחה
	שערי שחיטה וטרפות
3	1. שערי טרפות
10	2. ייחודו של כתב יד ניו יורק
13	3. שערי שחיטה
	מעשה רוקח
14	1. הספר הגדפס
16	2. כתבי היד
18	הלכות פסח והלכות נידה
20	פסקי עבודה זרה
26	הלכות איסור והיתר
30	הלכות שבת וטרפות
33	עיבודו של כ"י סיני
35	3. תפוצתו של מעשה רוקח
	הדרשה לפסח
42	1. פתיחה
45	2. הזיקה למעשה רוקח
50	3. עדויות חדשות בדרשה
59	4. כתב היד
62	סיום
67	הדרשה

נספחים

- 125 נספח א: ציטוטים מאוטוגרף של ר' אלעזר מוורמייזא
129 נספח ב: מצות מצוירות בכתבי ר' אלעזר מוורמייזא

מפתחות

- 137 מפתח הקיצורים הכיבליוגרפיים
144 מפתח כתבי היד
147 מפתח המקורות
150 מפתח לכתבי ר' אלעזר מוורמייזא
151 מפתח כללי
- 153 הוספות ותיקונים

מבוא

פתיחה

ר' אלעזר מוורמייזא, ממנהיגיה הבולטים של חסידות אשכנז בסוף המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג,¹ איש רב פנים היה. הוא כתב חיבורים רבים בפרשנות המקרא, בפרשנות המדרש והתלמודים, בפרשנות סידור התפילה והפיוטים, בהלכה, במוסר ובתורת הסוד;² הוא אף כתב עשרות פיוטים.³ בתחום ההלכה ידוע בעיקר חיבורו 'הרוקח', שנדפס כבר בראשית ימי הדפוס, לפני כחמש מאות שנה.⁴ אך בנוסף לספר זה כתב ר' אלעזר מוורמייזא שורה של חיבורים בהלכה שאבדו מאתנו. חיבור אחד עסק בהלכות תפילין, והוא נקרא כנראה 'תיקון תפילין'. חיבור זה נזכר לראשונה אצל ר' אברהם מזונשהיים (תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג); לאחר מכן הזכירוהו פעמים רבות ר' שמשון ב"ר אליעזר בספרו 'ברוך שאמר', ר' יום טוב ליפמן מילהויזן וחכמים נוספים.⁵ חיבור אחר מצוי היה

- 1 תולדות חייו של ר' אלעזר מוורמייזא ומפעלו הספרותי נדונו במחקרים רבים; המחקר המקיף האחרון הוא של אורבך, בעלי התוספות, עמ' 388–411 (ושם, הערה 1, ספרות נוספת). וראה להלן, עמ' 57–59 על חותנו וגיסו של ר' אלעזר, על שנת לידתו של ר' אלעזר ועל לימודיו אצל ר' יהודה החסיד; עמ' 39 ועמ' 72, הערה 35, על דודו של ר' אלעזר; עמ' 48, הערה 189, על זקניו של ר' אלעזר. אחיו של ר' אלעזר מוורמייזא, ר' ועלקלין, נזכר בכמה ספרי ביבליוגרפיה, אך הוא חכם שלא היה ולא נברא; ראה ש' אשכנזי, 'עוללות', עלי ספר, יז (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 125–127.
- 2 על פירושו של ר' אלעזר למדרש ראה להלן, הערה 76. על פירושו לתלמודים ראה להלן, הערה 200. בפירושו של ר' אלעזר מוורמייזא למקרא לא נעסוק כאן כלל, אך נזכר כי פירושו לספר יחזקאל מצוטט בהגותו של ר' חיים אולמא על ספר יוסף אומץ, כ"י אוקספורד 908, דף 179א (על ר' חיים אולמא ועל ספרייתו ראה מה שכתב חותני, יצחק (אריק) זימר, גזלתן של חכמים, ירושלים 1999, עמ' 228–237).
- 3 ראה מיזליש, שירת הרוקח.
- 4 פאנו רס"ה, ולאחר מכן במהדורות נוספות (ראה גם להלן, הערה 51, ולהלן, עמ' 64). הציטוטים להלן יהיו על פי הדפוס הראשון. ספר הרוקח טעון מחקר לעצמו, ואין כאן מקומו; ראה לפי שעה להלן, עמ' 33–35, ועמ' 64–66.
- 5 ראה: קובץ ספרי סת"ם, מהד' מ"מ משי"זהב, ירושלים תש"ל, לפי המפתח שבמעמ' 34–35 (ויש להוסיף: עמ' עא, רמז). הציטוטים של ר' אברהם מזונשהיים: שם, עמ'

בסוף המאה הי"ט בידי של יעקב רייפמן, איש שברשיין שבפלך לובלין, אלא שכל כתבי היד שהיו בידי חכם זה אבדו, ולא נשארה בידינו אלא פיסקה אחת שהעתיק מכתב היד, ולשונה כך:⁶

כתוב ברמזי הרקח ע"ס [=על סדר] א"ב אשר ת"י [=תחת ידי] בכ"י ישן נושן וז"ל (אות הלמ"ד): למה אין מברכים על מצות כבוד אב ואם ועל הדור זקן? ויש לומר שאין מברכים כי אם על המצות שאנו מובדלים מן הגוים, אבל מצות כבוד אב ואם והדור גם האומות נוהגים בהן, לפיכך אין מברכים עליהן, עכ"ל.

הראשונים מביאים משם ר' אלעזר דברים נוספים בהלכה, אך איננו יודעים מאיזה חיבור הם. כך הוא למשל הסיפור המפורסם המובא משם על ר' גרשום מאור הגולה וחבריו שדנו בזמנה של ברית מילה בראש השנה: 'אמר אבא מרי רבי יהודה בר' קלונימוס [...] שאירע במגנצא מילה בר"ה ושאלו לקדושים אשר בארץ [...] ואני הקטן מצאתי סמך לדבריהם [...]'; סיפור זה איננו יודעים מהיכן נלקח.⁷

חיבורים נוספים בהלכה שכתב ר' אלעזר מוורמייזא מצויים עדיין בכתבי יד. שניים מהם, מעשה רוקח ושערים בהלכות שחיטה וטריפות, נדפסו בצורה חלקית, וקטעים נכבדים מהם טמונים עדיין בכתבי יד (שני החיבורים נדפסו רק

קפח, קצג. רוב הציטוטים הם על שם 'הרוקח' סתם, והשם המלא 'תיקון תפילין' בא רק פעם אחת (עמ' קט-קל), כדי להבדילו מ'סוד התפילה' של ר' אלעזר, המובא שם בסמוך (על ר' אברהם מזונשהיים [Sinsheim], דרומית להיידלברג] ראה שם במבוא, עמ' 9-10). ציטוט ממה שכתב 'הרוקח' בידי שירטוט מצוי בכ"י פריס, הספרייה הלאומית 407, héb. דף 237ג-ד (בהמשך מובא שם: 'זהא דא' אסור לכתו' ג' בלא שירטו', נר' לרבי' יב"ק דוקא במתכוין לכתוב לראיה או לדרשא וכו' התם בר' [=בריש] גיטי' [דף ו ע"ב, וראה תוספות, שם, ד"ה 'א"ר'], וכן בתשוב' ובשאלות, אבל בכתבי שלנו במתכוין ללשון צח מותר, מי' בירר' דמגילה [פ"ג סוף ה"ב, דף עד ע"א] איכ' דשלח ר' פלו' אחריתך מאד יסגא, שלא רצה לכתו' בלא שירטוט בכתבו ואחריתך יסגא מאד' [והשווה: תשובות הגאונים החדשות, סימן נד; נ' דנציג, 'שירטוט ספרי קודש: מקורה של הלכה והשלכותיה', עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי (בעריכת ד' בוירין ואחרים), ירושלים תש"ס, עמ' 314-334]).

6 י' רייפמן, 'בקרת ספר שאלתות דרב אחאי גאון', בית תלמוד, ג (תרמ"ג), עמ' 147 (רייפמן הוסיף שם כי הוא האריך בעניין זה במקום אחר). על גורלם של כתבי היד שהיו בידי ראה: B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, Jerusalem: 1994, p. 159

7 אור זרוע, ח"ב, סימן רעה (ובמקבילות). על 'נמוקי רוקח', 'סימני רוקח' ו'סימלי רוקח' ראה להלן, הערות 255-256.

במאה העשרים, ורבים מהחוקרים לא הכירו⁸. חיבור שלישי, דרשה לפסח, לא היה ידוע כלל עד כה, והוא נדפס במלואו להלן.⁹

שערי שחיטה וטרפות

שערי טרפות

מכל החיבורים בהלכה שכתב ר' אלעזר מוורמייזא, הנפוץ ביותר בכתבי יד הוא ספר 'ל"ו שערים על טריפות הריאה'. החיבור מצוי בתשעה כתבי יד,¹⁰ והוא

- 8 ספר מעשה רוקח נדפס בשנת תרע"ב, סמוך מאוד לזמן הדפסתו של ספר ראב"ה (ברלין תרע"ג ואילך), ולכן לא הזכירו אפטוביצר בהערותיו לראב"ה, אלא רק ב'הוספות ותקונים' שבסוף ח"א ובסוף ח"ב. וראה גם להלן, הערה 17.
- 9 ר' אלעזר מוורמייזא שימש גם כחזן בקהילתו. עדות על מנהגו באמירת 'עלינו לשבח' במוסף של ימים נוראים מובאת בספר האסופות, כ"י לונדון, מונטיפיורי 134, דף 123ב: 'רבי אלעזר כשהיה חזן בראש השנה בשעה שהצבור היו או' הוא אלהינו היה או' בלחש אלו פסוקים והיה כורע ואומר, אתה הראת לדעת [...] וידעת היום והשבות אל לבבך [...] שמע ישראל [...] הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים [...] כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים [...] כי שם ה' אקרא [...] יהי שם ה' מברך מעתה ועד עולם. ואחר כך היה חוזר וקורא הוא אלהינו'. דברים דומים מצויים בגיליון של קטע ממחזור, כ"י גטינגן, ספריית האוניברסיטה 802, Fragm., בכתובה מאוחרת: 'הרקח היה אומ' זה הפסוקים בכריעה [...]'. וכן הוא בהגהות מיימוניות, סדר תפלות כל השנה, דף עז ע"ד-עז ע"א ס"ק ג: 'קבלה בשם הר"א מוורמיש"א כשיאמר הקהל הוא אלהינו יאמר החזן אלו הפסוקים [...]'. מנהגו של ר' אלעזר מוורמייזא נפוץ הרבה; הוא מובא גם במחזור לראש השנה, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 230. וראה וידר, התגבשות נוסח התפילה, עמ' 398.
- 10 ואלה הם: כ"י אוקספורד 696, דפים 224-37א; לונדון, כ"י מונטיפיורי 139, דפים 20א-1א (ראה עליו בסוף ההערה); ירושלים, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 8^o4199, דפים 214א-225א; לידס, אוסף האוניברסיטה, כ"י רות 320, דפים 13א-35ב (עם הגהות רבות ביחלונות; ראה עליו בסוף ההערה); כ"י פרמה 392, דפים [146א-158א] (עד אמצע שער לד, ריש עמ' כא בנדפס, וכתב שם הסופר: 'ואיני יודע אם הוא חרץ אם לאו', והעמודים הסמוכים נותרו ריקים). ארבעה כתבי יד נוספים של החיבור מתוארים להלן בגוף דברינו. כ"י מונטיפיורי הועתק במאה ה"ט מכ"י אוקספורד, כמובח למשל מן החסרונות הזוהים בכ"י אוקספורד, דף 47, ובכ"י מונטיפיורי, דפים 32ב-33א. כתב היד היה בשעתו ברשותו של שזח"ה (ראה תיאורו: שז"ח הלבשרטס, קהלת שלמה, וינה תר"ן, עמ' 24, סימן 175), והוא נזכר גם אצל גידמן, התורה והחיים, א, עמ' 220, הערה 1, ועמ' 223, הערה 1. כ"י לידס נעתק כנראה בצפון איטליה ברבע האחרון של המאה ה"ט; ראה: סיראט ובית-אריה, אוצר כתבי יד, ג, מס' III, 16, הערה 1. אחד מבעליו הראשונים היה חיים בר ישראל נתן איש שונצינו (דף 127ב), אחיו של ראשון מדפיסי התלמוד הבבלי על אדמת איטליה בשנת רמ"ד.

נדפס לפני כשישים שנה¹¹ בצורה משובשת מאוד, עד שיכולים אנו לומר עליו את אשר כתב ר' אליהו קפשאל על ספר הרוקח, 'שהדפוס ההוא מוטעה ומשובש לרוב, אין שורה שאין שם טעות ואולי טעות'.¹² מלבד טעויות העתקה לאין ספור יש בספר טעויות 'מקוריות' יותר, כגון שורות שנעתקו פעמיים,¹³ שורות שבאו שלא במקומן,¹⁴ ואף עמודים שלמים שנדפסו שלא במקומם.¹⁵ הספר הנדפס איננו אלא חלק קטן מתוך חיבור גדול של ר' אלעזר שהקיף את כל הלכות שחיטה וטרפות. חלק מהחיבור אבד, אך רובו נמצא בידינו בחמישה כתבי יד, שטרם זוהו עד כה. החשוב שבהם שמור בניו יורק, בספריית בית המדרש לרבנים Rab. 1923.¹⁶ כתב יד זה נזכר פעמים מספר במחקר, אם

11 ל"ו שערים [...] על טריפות הריאה, מהד' זאב בעדנאוויץ, ניו יורק תש"א. כתב היד ששימש את המהדיר הוא אוקספורד 696, שיש בו הוספות מאוחרות, שאינן בכתבי היד האחרים (עמ' ה: 'ומהר"מ ז"ל כתב [...] קרום טרפה'; עמ' טו, שורה 7: 'ה"ג אמר רב יוסף [...] עד סוף עמ' טז: 'אלא כפר"י' [תחילת הקטע לקוחה מספר הישר, חלק החידושים, סימן תשעח]).

12 ראה להלן, הערה 254. על דרכו של המהדיר בספריו האחרים ראה אוצר הגאונים, יבמות, עמ' 38, הערה ח; י"מ תא"שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 19.

13 כך בראש שער ה, ששורות ב-ג נכפלות שם מיד לאחר מכן.

14 עמ' טז, הכותרת 'שער כז' ושתי השורות שלאחריה ('וכתב [...] בבשר') מקומן לאחר שתי השורות הראשונות של עמ' יז (הציטוט מספר יראים, סימן סו, נמשך עד סוף שער כט; הכותרות 'שער כז', 'שער כח' ו'שער כט' אינן בכתב היד, וכמוהן הכותרות לשערים ג, ד, כו, ל; בשאר כתבי היד חלוקת ל"ו השערים שונה).

15 סדר העמודים הנכון הוא: א-ח, יב-יד, ט-יא, טו ואילך. בסוף הספר (עמ' כד-כו) נדפסו 'שלשה' [!] תשובות ממר רב יוסף גאון ז"ל מכ"י אקספרד, ואלו תולדותיהן: בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1475 (אדלר 1765), מצוי קובץ של תשובות הרי"ף, ובסופן (דפים 30-32א) כמה תשובות גאונים. תשובות אלו נדפסו בחלקן אצל א' מארכס, 'שלש תשובות לרב יוסף גאון מתא מחסיא', גנזי קדם, ג (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 57-66 (וראה ביקורתו של ש' אסף, קרית ספר, ב [תרפ"ה-תרפ"ו], עמ' 183), וכולן בידי א' מרמרשטיין בתשובות הגאונים שלו, דעווא תרפ"ח, עמ' סג-סט. לאחר כמה שנים ההדיר בידנוביץ את תשובות הרי"ף, ועמנו את תשובות הגאונים שבכתב היד הנזכר (שו"ת הרי"ף, בילגורי תרצ"ה, עמ' 37-38). נראה שבאותה שעה היה בידו של בידנוביץ רק צילום של חלק מכ"י ניו יורק, עד דף 31א, ולכן התשובה האחרונה שהדפיס קטועה. לאחר זמן הגיע לידי צילום של המשך כתב היד, וממנו הדפיס את שלוש התשובות שבסוף ספר ל"ו שערים (דפים 31-32א בכתב היד), אך כאן כבר קרא בידנוביץ לכ"י ניו יורק כ"י אקספרד. בואת עדיין לא תמו תלואותיו של כתב היד; בידנוביץ הדפיס קטעים נוספים ממנו (דפים 32-33א) בספרו חוט המשולש השני (ניו יורק תש"ב), עמ' כד-לח: אף כאן כתב בידנוביץ בשער הספר שהפרסום הוא מכ"י אוקספורד, ואף כאן הפסיק להעתיק באמצע המשפט, והעיר: 'חסר פה וצ"ל לכן תקנו וכו'.

16 לכתב היד שתי סיגנטורות נוספות: אדלר 1444; Mic. 8274.

משום צורתו החיצונית המיוחדת ואם בשל הקולופון שלו,¹⁷ אך לתוכנו לא נתנו חכמים את דעתם. כתב היד קדום, מהמחצית השנייה של המאה הי"ג. וזה לשון הקולופון הרשום בסופו (דף 69ב):

ברוך אתה יי"י למדיני חוקיך, וירום צור אלהי ישעי אשר זיכני להעתיק הילכות טריפות וכשירות מספר רוקח אשר חיבר רבינו הרב ר' אלעזר הגדול מוורמיישא זכר צדיק וקדוש לברכה, והנם מבוארים היטב בפירושו האשל הגדול רבינו שלמה זצ"ל וגם בתוספות של הרב ר' שמשון משאנץ באר היטב, ובכל מקום הכתוב בזה ספר ואני הקטן, הוא הנשר הגדול הרב ר' אלעזר ז"ל. ואני הצעיר יוסף בר נתנאל נכדו של רבינו הרב ר' יוסף קלצון איש ירושלים אשר הלך לארץ הצבי המעתיק לפי אומד דעתי הוצאתי כל דבר שתום לאורה.¹⁸

החיבור הנזכר כאן, 'הילכות טריפות וכשירות מספר רוקח' (דפים 46א–69ב בכתב היד), איננו קטע מספר הרוקח שבידינו, כי אם חיבור נפרד שכתב ר' אלעזר בהלכות טריפות. החיבור פותח בברכה מיוחדת (שאינני מכיר כדוגמתה אלא בכתביו האחרים של ר' אלעזר מוורמייזא) וזה לשונה:

ברוך אתה יי"י אלהי ישר' אשר הבדילנו מן העמים להיות לו לעם סגולה ויבדל בין בהמה הטהורה לטמאה ויתן אל משה על פי אלה הדברים שמונה עשרה טריפות כאשר נבאר. ויי"י יורינו בדרך הישרה למען רחמיו וחסדיו הרבים.¹⁹

- 17 ראה: A. Marx, *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America*, New York 1977, pp. 32–33 (מארכס מזכיר שם כתב יד בהלכה, שדפיו ארוכים וצרים בצורה יוצאת דופן, וכוונתו כנראה לכתב יד זה, שאורך דפיו כ-31 ס"מ, ורוחבם כ-12 ס"מ בלבד); וראה עוד אורבך, בעלי התוספות, עמ' 320, והערה 15 שם. בדיונו של אורבך על ר' אלעזר מוורמייזא וכתביו (שם, עמ' 388–411) לא נזכר כלל ספר ל"ו שערים!
- 18 ר' יוסף קלצון נפטר בשנת 1221 (תא-שמע, כנסת מחקרים, א, עמ' 131), וזמנו של הנכד הוא בוודאי במחצית השנייה של המאה הי"ג.
- 19 כך בכ"י ניו יורק, דף 46א, ובלשון זהה בכ"י ירושלים 1282 (ראה עליו בסמוך), דף 46ב. ברכה דומה מצויה בספר הרוקח, סימן שיו, בתחילת הלכות נידה: 'בא"י אלקי ישראל מן העולם ועד העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו והבדילנו מטומאה והזהירנו לשמור מן הנידות ומן הזיבות'. בכתביו של ר' אלעזר מוורמייזא מצויות ברכות יוצאות דופן נוספות, ראה למשל: ספר השם (נדפס עם ספר נוסף של ר' אלעזר מוורמייזא: סודי רזיי, מהד' אהרן אייזנבך, ירושלים תשס"ד), עמ' א: 'ויפתח הרב פיו באימה ויאמר: ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם [...] ותצונו להעלים שמך הגדול כי נורא שמך [...] ברוך אתה ה' המגלה סודו ליריאי חכם הרזים ה' [...] ויאמר הרב: ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו והבדילנו מכל האומות וגילה לנו את מסתרו והבינו לידע שמו הגדול והנורא, ברוך אתה ה' מגלה

החיבור מחולק להלכות הלכות, על פי סוגי הטרפות, וכל הלכה מחולקת לשערים. ל"ו השערים על הלכות טרפות הריאה (דפים 49א–56ב בכתב היד) הם רק פרק אחד מן הספר, גם אם הוא הפרק הגדול ביותר. כמותו כתב ר' אלעזר מוורמייזא עוד פרקים רבים: הלכות נקובת הוושט בחמישה שערים, הלכות פסוקת הגרגרת בשמונה שערים, משפט המוח בחמישה שערים, משפט הכבד בשמונה שערים, וכו'. בסך הכול הקיף אפוא החיבור לא פחות מ-25 פרקים, ובהם 160 שערים.

נראה שמתחילה כתב ר' אלעזר את חיבורו על הלכות טרפות הריאה בלבד, שהן השכיחות יותר, ולכן באים ברוב כתבי היד של החיבור רק ל"ו השערים על הלכות טרפות הריאה. לאחר מכן הוא נמלך בדעתו, והוסיף על אלה שערים בכל הלכות טרפות. את השערים שבהלכות טרפות הריאה קבע באמצע החיבור, ולפניהם ולאחריהם הציב את הפרקים הנוספים. לפני הלכות טרפות הריאה באות בכ"י ניו יורק שש הלכות אחרות, הכוללות ביחד שלושים וארבעה שערים: הלכות נקובת הוושט (חמישה שערים), הלכות פסוקת הגרגרת (שמונה שערים), משפט המוח (חמישה שערים), משפט הלב (ארבעה שערים), משפט חוט השדרה (ארבעה שערים), ומשפט הכבד (שמונה שערים). לאחר הלכות אלו הציב ר' אלעזר את הלכות טרפות הריאה, בל"ו שערים. לאחריהן הוא דן באריכות בשבע עשרה הלכות נוספות, ובהן כתשעים שערים.²⁰ ה'תפר' שבין שני חלקי החיבור, בין ל"ו השערים שנכתבו תחילה לבין שאר ההלכות שנתחברו מאוחר יותר, ניכר עדיין בכתב היד: בסוף הלכות הכבד, מיד לפני הלכות טרפות הריאה, חתם המחבר את שמו בלשון זה: 'נשלם משפט הכבד בח' שערים, וסימניהון אלעזר בן הרב ר' יהודה יחיה כאהבת שמים';²¹ ויש במשפט זה ללמד, שלפנינו צירוף של שתי חטיבות נפרדות של החיבור.

מסתריו לישראל' (=סודי רזיי, א, עמ' קכו ועמ' צג); שם, עמ' כו: 'ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על שם המפורש'; סודי רזיי, א, עמ' צה: 'ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אדון ניסים וגבורות שומע מקדשי שמו ומתרצה ליודעי שמו'. וראה גם הגדה של פסח עם פירוש הרוקח, עמ' סה: 'ברוך המקום ברוך הוא, צריך לברך על הדרשה שרוצה לומר'. והשווה וידר, התגבשות נוסח התפילה, עמ' 335–338.

20 הלכות נקובת המרה (חמישה שערים), משפטי הקיבה (שני שערים), משפט הילכות הדקין (שבעה שערים), הילכות הכרס (שלושה שערים), הילכות המסס ובית הכוסות (שלושה שערים), הילכות נפולה (שמונה שערים), הילכות שבירת הצלעות (שני שערים), הילכות דרוסה (שישה שערים), הילכות משפטי בהמה שנחתכו רגליה האחרונים (שבעה שערים), הילכות הטחול (חמישה שערים), הילכות הכליות (חמישה שערים), הילכות הלחי (שני שערים), הילכות חרותה (שלושה שערים), הילכות גלודה (שער אחד), הילכות טריפות וכשירות בבהמה (שער אחד), הילכות טריפות בעוף (שבעה עשר שערים), הילכות כשירות בעוף (שנים עשר שערים).

21 דף 49א, ולא הבנתי את הסימן.